

Obrazové komponenty v současných učebnicích občanské výchovy pro základní školy¹

Monika NIKLOVÁ

Visual Components in Current Textbooks of Civic Education for Elementary Schools

Abstract: This study is focused on visual components in current textbooks of civic education for elementary schools. First, the picture is characterized and follows familiarization with conducted research of non-verbal resources. Another important part is the classification of types and functions of image materials. The selected textbooks from various publisher are presented in the last extensive and most important chapter in which visual components are analyzed, evaluated and compared.

Key Words: Analysis, Function of image material, Publisher, Research, Textbook, Visual component

Úvod

Text je věnován obrazovým komponentům v současných učebnicích občanské výchovy pro druhý stupeň základní školy. V empirické části je dosaženo hlavního tématu, neboť jsou v ní zanalyzovány veškeré neverbální složky v námi zvolených učebnicích občanské výchovy. Na začátku celku je předložena používaná metoda práce, jsou vyčleněny klíčové otázky, na které jsou postupně odhaleny odpovědi. Dosažené zjištění je

uplatněno ve výsledné pasáži s názvem komparace, kde jsou srovnány analyzované učebnice občanské výchovy a formulována konečná východiska.

Smyslem a hlavním cílem práce je zhodnotit základní strukturní obrazové komponenty, funkce grafických prostředků a kvantifikující prvky v učebnicích tří vybraných nakladatelství, porovnat je a vytvořit přehled zjištěných dat, který může posloužit učitelům v praxi při výběru nejvhodnější učebnice pro výuku.

1 Obrazový materiál

K nejznámějším, nejvyužívanějším a k nejstarším didaktickým prostředkům patří obraz. Můžeme se s ním setkávat nejen ve formě ilustrací, nástěnných obrazů, ale také v rozmanitých podobách, v nynější době jsou to především televizní a filmové obrazy. Tvůrci školních knih opětovně přemýšlejí o typech ilustrací a podle charakteru vyučovacího předmětu, pro který je tato kniha určená, volí z několika ilustračních skupin (Wahla, 1983, s. 46). Téměř sto let se výzkumy zaměřují na učení ze slovního textu, učení z obrazového materiálu je předmětem výzkumů teprve několik desítek let. Vyplývá to ze skutečnosti, že verbální složka textu je snáze pochopitelná než nonverbální složka. V České republice je provedeno velmi málo výzkumů na téma učení z obrazového materiálu, zatímco v zahraničí se setkáváme s odbornými publikacemi obsahujícími výzkumy, což nasvědčuje, že význam tohoto tématu bude v budoucnu růst (Průcha, 1998, s. 102).

2 Funkce a klasifikace obrazového materiálu

Obrazový materiál používaný v didaktických textech zastává několik funkcí. Některé obrázky mohou plnit nejen jednu, ale také více funkcí. Nejčastěji se v učebnicích setkáváme s ilustrací jako reprezentantem neverbálních sdělení nebo s ilustrací jako grafickým doplňkem textu. Tyto obrázky činí učebnici atraktivnější, především ty barevné. Musíme se však zamyslet nad jejich počtem, aby splňoval požadavek optimálnosti, a nad jejich využitím, aby dostatečně působily na vývoj myšlení

a estetické prožitky žáků. V učebnicích by se neměl objevovat výtvarný doprovod, který by narušoval soustředění a rozptyloval pozornost učících se subjektů. Ilustrace, které jsou zdrojem neverbálních informací, musí být jasné, zřetelné, odborně správné a odpovídající vývojovému stupni žáka. Požadavky žáka druhého stupně základní školy je nutné brát v úvahu při konstruování struktury učebnic (Staudková, 2007, s. 49). Tyto učebnice by neměly být tvořeny jen textem, ale měly by být obohaceny o obrazový materiál, který ilustruje konkrétní učivo. Tento obrazový materiál udává množství obrazových informací, určuje rozsah předkládaného učiva a nahrazuje či doplňuje text. Dalším úkolem obrazu je navodit žákovu pozornost, podporovat jeho vnímání a myšlení. Dále snižuje nesrozumitelnost sdělovaného obsahu a zvyšuje jeho chápání (Průcha, 2009, s. 262).

V současnosti se stále častěji setkáváme se snahou o modernizaci výchovně-vzdělávacího procesu, což vede k rozvoji racionálního přístupu při vytváření obrazového materiálu. Stále větší důraz je kladen na vyšší přehlednost, logické uspořádání obrazového sdělení, zřetelnost učební informace, zvýraznění základních prvků a jejich vzájemných vztahů, aby žák snáze a okamžitě získal potřebné informace a pochopil smysl obrazu. Obrazové komponenty jsou zvoleny tak, aby podporovaly a zvyšovaly účinnost učení. Doplnění složitého textu didaktickými obrazy usnadňuje jeho pochopení, neboť ilustrace aktivizují pozornost žáka, zajišťují jeho soustředění na důležité části a jsou nápomocné k pochopení smyslu učiva. Dále přispívají k rozvoji aktivní činnosti žáka, jeho kreativity a vědomostí, které žák využívá při osvojování si nového učiva (Macek, 1984, s. 456).

Zvolili jsme klasifikaci funkcí vizuálních prostředků podle odborníků (Levin, Anglin, Carney), kteří rozlišují pět základních funkcí. Na jejich studii navazuje Jiří Mareš, který čerpá z jejich poznatků a dále je rozpracovává. Zaměřuje se především na vztah obrázek-text a obrázek-učivo. Představíme jednotlivé funkce, které postupně objasníme.

funkce dekorativní

Obrázek vyskytující se v didaktických textech se významově odlišuje od příslušného textu. Tento typ obrázku tvůrci používají buď

z důvodu zaplnění prázdného místa, nebo k dosažení vyšší míry kreativity pro žáka. Dalším záměrem vydavatele je dosáhnout u žáků patřičný estetický prožitek, zjednodušit obtížný text či zvýšit atraktivnost učebnice.

funkce reprezentující

Tato funkce zajišťuje utváření přiměřené obrazové představy u žáků. Obrázek doplňuje výkladový text, zastupuje jej a slouží jako jeho obrazové převyprávění. Jevy, které se vyskytují v textu, jsou názorně zobrazeny. Může se jednat nejen o znázornění realistických věcí, ale také různých grafů či diagramů.

funkce organizující

Cílem této funkce je seřadit již nabyté znalosti a vzájemně je propojit. Dalším úkolem je přispět ke změně žakových znalostí, které začínají popisnými, teoretickými a končí znalostmi o postupech, jak dosáhnout patřičného cíle. Žák je tak schopen určit, jak spolu činnosti souvisí a jaký postup zvolit. Řadíme zde obrazový návod či orientační plánek.

funkce interpretující

Pomáhá žákům lépe pochopit učivo, které je pro ně obtížné či neznámé. Funkce obrazu má nelehký úkol, neboť musí u žáků rozvinout odpovídající představy, zamezit vzniku nesprávných představ, popřípadě usilovat o jejich nápravu.

funkce transformující

Jejím záměrem je působit na styl učení žáka a na způsob, kterým vyhodnocuje informace. Princip této funkce odborníci sdružují do tří v, a to vyměnit, vytvořit a vybavit. Pojmem vyměnit rozumíme změnu způsobu zpracování přijímaných informací, aby byly snáze pochopitelné, zapamatovatelné a vybavitelné. Druhý termín znamená tvorbu relevantního a vhodně seskupeného kontextu, do kterého informace logicky začleníme. Poslední fráze představuje snahu vést žáka k vybavování dříve osvojených poznatků z paměti. Funkce transformující se v literatuře vyskytuje jen ojediněle, většinou v rámci výzkumu.

Výše uvedené funkce obrazového materiálu nejsou jediné, které obrázek může mít. Existuje tedy více klasifikací funkcí vizuálních prostředků (Mareš, 2001, s. 498–501).

3 Obrazové komponenty v současných učebnicích občanské výchovy pro základní školy

V současnosti nalézáme širokou škálu školních knih k předmětu občanská výchova. Jen některé z nich jsou zpracovány v souladu s RVP ZV a pouze učebnicové sady dvou nakladatelství mají schvalovací doložku MŠMT. Na základních školách jsou využívány učebnice z různých vydavatelství. Prvním z nich je nakladatelství Fraus, které vydalo učebnice občanské výchovy, jež jsou vytvořené podle RVP ZV a byla jim udělena schvalovací doložka. Dalším nakladatelstvím, které obohatilo knižní trh o učebnice výchovy k občanství, je Nová škola. Jeho učebnicové řady mají stejně jako učebnicové řady předcházejícího nakladatelství schvalovací doložku. Učebnice z nakladatelství Olomouc, SPL – Práce, Fortuny a SPN nezískaly doložku MŠMT, ale i přesto se s nimi často setkáváme ve výuce.

Při zpracování této studie byla využita výzkumná metoda, a to obsahová analýza. Obsahová analýza učebnic byla zaměřena na stěžejní výzkumné otázky: Jaké druhy obrazových komponent se v jednotlivých učebnicích vyskytují? V jakém množství jsou tyto komponenty zastoupeny? Jakou funkci plní základní strukturní komponenty? Které nakladatelství začleňuje nejvíce obrazového materiálu vztahujícího se k učivu? K hodnocení obrazových komponent nám posloužily učebnice z nakladatelství Fraus, Nová škola a SPL – Práce.

4 Nakladatelství Fraus

Struktura učebnic vydaných nakladatelstvím Fraus splňuje aktuální požadavky pro výuku a je koncipována pro rozvoj klíčových kompetencí žáků. Vazba přední a zadní části učebnic má pro všechny čtyři ročníky vždy totožné hnědé zbarvení. Spojitost hnědé barvy s učebnicí v nás evokuje pocit bezpečí, pohodlí a pracovitosti, neboť hnědá barva je vnímána v souvislosti s hlínou a dřevem (Samara, 2016, s. 122). Na přední straně

učebnic nacházíme titul a podtitul vždy v bílé barvě. Označení ročníků je bílou číslicí v pravém spodním okraji. Celá přední strana je obohacena fotografiemi a obrázky, které se vztahují ke kapitolám zařazeným do učebnice. Jejich uspořádání je systematické po celém prostoru přední vazby. Ve spodní části celé úvodní obálky se nachází logo nakladatelství, opět v bílém provedení. Na zadní straně jsou obrázky dalších materiálů vydaných tímto nakladatelstvím (příručka, interaktivní učebnice), které se vážou vždy k danému ročníku.

5 Obrazové komponenty v učebnicích nakladatelství Fraus

K analýze obrazového materiálu jsme použili učebnice občanské výchovy pro všechny čtyři ročníky druhého stupně základní školy. V každé školní knize se vyskytují strukturní obrazové komponenty kategorizované podle Jana Průchy. V úvodu celé učebnicové řady se nachází aparát orientační, tedy symboly, které pomáhají žákům snáze se orientovat v její struktuře, neboť značí otázky, úkoly, hry, shrnutí a další prvky. Na všech listech v učebnicích se nachází barevná lišta, ve které je v horní části umístěno obrazové logo, které je vždy totožné pro konkrétní kapitolu. Toto obrazové logo provází žáky celým tématem a usnadňuje jim orientaci v učebnici. Každá učebnice obsahuje aparát prezentace učiva, který tvoří fotografie, ilustrace, grafy, mapy, přímky či obrazové křížovky, a aparát řídící osvojování učiva, který zahrnuje obrazová schémata a návody. Převážná část vizuálních prostředků je zpracována v barevném provedení, volba barev je odpovídající a přiměřená, tudíž neodpoutává žákovu pozornost od důležitých informací v textu. Pouze ojediněle se objevuje černobílá ilustrace.

V učebnicích nalézáme nevýkladové složky, které plní funkci dekorativní, reprezentující, organizující a interpretující. Pro názornost uvádíme zástupce interpretující funkce.

Obrazový materiál doplňuje výkladový text a názorně zobrazuje informace uvedené v textu. Napomáhá žákům snáze pochopit probírané učivo, které je pro ně neznámé, a usnadňuje jeho zapamatování. Znalost předkládané učební látky je považována za nezbytnou, proto je nutné a žádoucí, aby si každý žák dokázal představit teoretickou část i prakticky,

což umožňují vyobrazené vizuální prvky. Fotografie žákům zprostředkovávají názorný postup a rozvíjejí u nich odpovídající představu. Sdělení obsažené v textu je v tomto případě zjednodušeno obrazovými ukázkami, které jsou dále opatřeny krátkým písemným komentářem.

Když u raněného nenahmatáme tep, musíme okamžitě začít s masáží srdce a umělým dýcháním (během 3–4 minut), abychom zabránili úmrtí.

Sledování tepu na krční tepně

Důležité je nalézt správné místo pro masáž srdce. Dva prsty nad zakončením hrudní kosti položíme dolní okraj zápěstí a druhé zápěstí dáme napříč přes první.

Obr. 1. Zdroj: JANOŠKOVÁ, D. a kol. *Občanská výchova s blokem Rodinná výchova* 6, s. 75.

5.1 Dosažené výsledky

V učebnici pro šestý ročník základní školy převažují fotografie, ilustrací je ve srovnání s nimi méně. Schémata, mapy a obrazové křížovky tvoří nedílnou součást této publikace. Z hlediska funkce obrazového materiálu je nejvíce zastoupena funkce reprezentující, neméně podstatné jsou také funkce dekorativní a organizující, které jsou do této školní knihy také začleněny. Pouze ojediněle se v knize objevuje funkce interpretující. V edukačním médiu pro sedmý ročník základní školy převládají fotografie před kresbami, podstatnou část zaujímají schémata a mapy. V této učebnici jsou nejčastěji zobrazeny obrazové prostředky s funkcí reprezentující, na ně navazuje nevýkladový aparát plnící funkci dekorativní. Třetí v pořadí jsou obrázky představující funkci organizující a poslední námi identifikovanou funkcí je interpretující. V učebnici pro osmý ročník základní školy jsme zjistili, že fotografie převažují nad ilustracemi. Grafy a schémata jsou vyobrazeny jen minimálně. Ve školní knize jsou upřednostňované obrazové komponenty s funkcí dekorativní, méně často

jsou znázorněné obrázky s funkcí reprezentující a organizující. Neverbální složky s funkcí interpretující se vyskytují jen v nepatřičné míře. V učebnici pro devátý ročník základní školy se nachází více fotografií v porovnání s ilustracemi. Mapy a schémata jsou do textu začleněny jen výjimečně. I v této školní knize nacházíme všechny čtyři funkce vizuálních prvků. Nejhojněji se setkáváme s funkcí reprezentující, následuje funkce dekorativní a organizující. Obrázky s funkcí interpretující nalézáme pouze zřídka.

Z naší analýzy vyplývá, že celá učebnicová sada občanské výchovy pro základní školy z nakladatelství Fraus je vhodně sestavena z obrazových komponent, které splňují požadavek srozumitelnosti a atraktivnosti. Celkově v nich spatřujeme více barevných fotografií než ilustrací, ostatní doplňující obrazové prostředky jsou do nich také zakomponovány.

Tabulka 1: Množství obrazových komponent s příslušnou funkcí Fraus

funkce obrázků	6. ročník	7. ročník	8. ročník	9. ročník
reprezentující	177	154	65	102
dekorativní	86	98	86	66
organizující	7	12	7	10
interpretující	3	3	2	1

Dle klasifikace funkcí obrazového materiálu jsme vyhodnotili, že nejfrekventovaněji je zastoupena funkce reprezentující, neboť obrázky přímo souvisí s výkladovým textem, následuje funkce dekorativní, která podporuje žákovu kreativitu a vyvolává u něj estetický prožitek. Neméně důležitá je funkce organizující, která má za úkol propojit žákovy stávající znalosti s novými. Řadu funkcí uzavírá funkce interpretující, která zjednodušuje pochopení náročného učiva.

6 Nakladatelství Nová škola

Koncepce sady učebnic nakladatelství Nová škola splňuje také požadavky aktuální výuky. Vazba celé učebnicové řady výchovy k občanství má odstupňovaný barevný podklad přebalu učebnice. Pro šestý ročník

základní školy je odstín světle tyrkysový, pro sedmý ročník základní školy tmavě tyrkysový, pro osmý ročník základní školy tmavě modrý a pro devátý ročník základní školy blankytně modrý. Designéři zvolili tyto barevné odstíny, neboť tyrkysová a modrá barva působí uklidňujícím dojmem a evokuje pocit bezpečí. Propojení modré barvy s mořem a nebem v nás vyvolává pocit spolehlivosti, proto je ze všech barev nejpopulárnější (Samara, 2016, s. 122). Na přední straně učebnic nalézáme v horní části nadpis, v učebnici pro šestý a sedmý ročník základní školy v bílé barvě, pro osmý ročník základní školy v žluto-oranžovém provedení a pro devátý ročník základní školy v oranžové barvě. Označení příslušného ročníku číslicí je umístěno za nadpis, v nevýrazné barvě, tudíž není příliš viditelné. Přední strana učebnic pro všechny čtyři ročníky je tvořena především barevnými fotografiemi umístěnými do kruhu, méně často barevnými ilustracemi či černobílými fotografiemi, které se váží k tématům probíraným v učebnici. Celá přední strana je obohacena obrazovými komponenty, kterých je mnoho. V dolním okraji celé titulní strany je vyobrazeno logo nakladatelství. V zadní části obalu se nachází obrázky titulních stran učebnic všech předmětů a ročníků, které vydalo toto nakladatelství, a díky nim je tato zadní strana pestrobarevná.

7 Obrazové komponenty v učebnicích nakladatelství Nová škola

K hodnocení obrazového materiálu jsme využili celou učebnicovou sadu výchovy k občanství. V učebnicích se setkáváme se třemi základními strukturními obrazovými komponenty klasifikovanými Janem Průchou. Na začátku každé školní knihy je aparát orientační znázorňující použité symboly, které nás provázejí celou učebnicí. Tyto symboly nám pomáhají rozlišovat různé úkoly, skupinové práce či zajímavosti, které jsou začleněné do kompozice celé učebnice. V každé učebnici se objevuje aparát prezentace učiva, tedy fotografie, ilustrace, mapy a grafy. Kompozici edukačních médií dotváří aparát řídící osvojování učiva reprezentovaný obrazovými schématy. Tyto neverbální prostředky jsou nejčastěji zpracovány barevně, volba barev je optimální, tudíž nenarušuje žákovo vnímání. Použitá paleta barev je

výrazná, zářivá a pastelová, proto učebnice působí veselým a atraktivním dojmem. Jen výjimečně jsou do ní zařazeny černobílé fotografie, zejména reálné portréty.

Učebnice výchovy k občanství jsou sestaveny z obrazových komponent, které plní funkci dekorativní, reprezentující, organizující a interpretující. Vybrali jsme dva obrázky, které reprezentují funkci dekorativní a organizující.

Duševní změny se projevují v našem myšlení a chování. Přijaté informace se učíme hodnotit. Chceme pochopit příčiny a důsledky všech jevů, hledáme vztahy mezi nimi. To je základ logického myšlení. Těm, kteří mají logické myšlení hodně vyvinuté, nedělá potíže matematika a technické předměty.

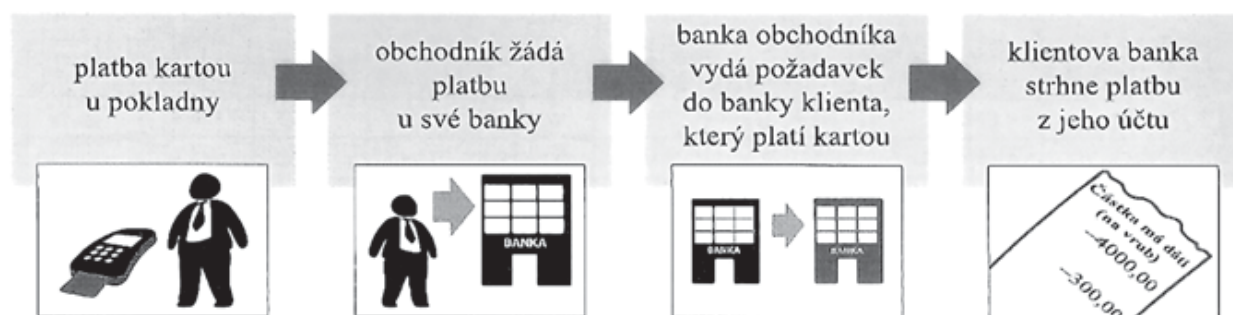
Vytvořte dvě skupiny. Do jedné se přemístí všichni, kteří nemají problémy s technickými předměty, do druhé všichni, kterým tyto předměty „nejdou“. Srovnejte počet lidí v obou skupinách.

Obr. 2. Zdroj: Lunerová, J. — Štěrba, R. — Svobodová, M.
Výchova k občanství 7, s. 7.

Fotografie začleněná v učebnici se k probíranému tématu neváže, je nevyhovující a nic nesděluje. K výkladovému textu je fotografie přiřazena z toho důvodu, aby na stránce nebyl pouhý text, ale také vizuální prvek, který obohacuje a zpestřuje verbální složku, avšak tento obrazový materiál nesplňuje atraktivní roli. Snaha autorů zaujmout vtipným obrázkem může mít neefektivní dopad, neboť žáci zaměří svou pozornost na prozkoumání obrazového sdělení, které však neposkytuje žádné učební informace.

Postup při placení platební kartou je následující:

Obr. 3. Zdroj: Laicmanová, A. Výchova k občanství 9, s. 34.

Účelem této funkce je propojit žákovy teoretické a již osvojené znalosti s vědomostmi nově získanými. Žáci jsou díky obrazovému návodu schopni popsat postup určité činnosti, určit, jak spolu jednotlivé složky souvisí a pochopit jejich vzájemnou spojitost. Pro zřetelnější a jednoznačnější porozumění jsou všechny části obrazového návodu doplněny textovým popisem. Ilustrační schéma zprostředkovává informace jednoduchou formou a je součástí výkladového textu.

7.1 Zjištěná data

V učebnici pro šestý ročník základní školy se vyskytuje velké množství fotografií oproti ilustracím, schémata a mapy jsou také využívány. Reprezentující funkce obrazů je v této školní knize zastoupena nejvíce, druhou v pořadí je funkce organizující, následuje funkce dekorativní a interpretující. Ve výchově k občanství pro sedmý ročník základní školy opět převažují fotografie, jen v minimálním množství zde nalézáme ilustrace. Obrazové doplňovačky, schémata a mapy obohacují strukturu této učebnice. Dominantní postavení má funkce reprezentující, funkce dekorativní a organizující mají téměř shodné postavení a funkce interpretující je přítomna jen v malé míře. Ve školní knize pro osmý ročník základní školy jsou nejhojněji zastoupeny fotografie, ilustracemi je učebnice doplněna jen zřídka. Grafy a mapy jsou zakomponovány do učebnice pouze ojediněle. Obrazové komponenty s funkcí reprezentující představují podstatnou část edukačního média. Značný úsek vyplňují neverbální prostředky s funkcí dekorativní a organizující, funkce interpretující je začleněna jen výjimečně. Učebnice pro devátý ročník základní školy je tvořena především fotografiemi, s ilustracemi se téměř nesetkáváme. Mapy, schémata a grafy dotváří vizuální stránku celé učebnice. I v této školní knize převládá obrazový materiál s funkcí reprezentující, následují fotografie s funkcí dekorativní a organizující. Nejméně využité jsou obrázky s funkcí interpretující.

Během analýzy jsme zjistili, že všechny učebnice výchovy k občanství pro druhý stupeň základní školy z nakladatelství Nová škola jsou zcela vyplněny barevnými fotografiemi, černobíle jsou vyobrazeny především reálné portréty. Barevné ilustrace se zde objevují výjimečně, zatímco doplňující obrazový materiál je zařazen ve velké míře. Veškeré

obrazové komponenty odpovídají kritériím přehlednosti, zřetelnosti a poutavosti.

Tabulka 2: Množství obrazových komponent s příslušnou funkcí Nová škola

funkce obrázků	6. ročník	7. ročník	8. ročník	9. ročník
reprezentující	104	99	90	79
dekorativní	18	30	43	31
organizující	26	24	13	15
interpretující	2	4	1	2

Z výše provedeného hodnocení vyplývá, že dominantní postavení mají vizuální prostředky s funkcí reprezentující, neboť odpovídajícím způsobem nahrazují a doplňují výkladový text. Druhé v pořadí jsou obrázky s funkcí dekorativní, které ozvláštňují text a zvyšují tak atraktivnost učebnic. Obrazový materiál dále zahrnuje funkci organizující, neboť předkládá názorná schémata, která umožňují žákům uvědomit si, jak jednotlivé činnosti probíhají. Poslední funkcí, kterou spatřujeme u neverbálních složek, je funkce interpretující, která zajímavou formou zprostředkovává žákům složitější učivo.

8 Nakladatelství SPL – Práce

Obal učebnic občanské výchovy tohoto nakladatelství má bílý podklad. Bílou barvu vnímáme jako symbol čistoty, neboť na nás působí klidně a dominantně (Samara, 2016, s. 122). Titul je začleněn k hornímu okraji předního obalu, liší se barevným zpracováním. Pro šestý ročník má červené zabarvení, pro sedmý ročník blankytně modré, pro osmý ročník zelené a pro devátý ročník fialové. Označení příslušného ročníku je umístěno pod hlavní titul a je vždy vyznačeno černou barvou. Zbývající podstatná část přední strany je obohacena barevnými kreslenými ilustracemi, které jsou zarámované do čtverce. Další jednotlivé kresby jsou umístěny podél okraje. Ve spodním levém okraji obalů učebnic nacházíme logo nakladatelství, vždy ve shodné barvě s titulem. Zadní přebal

školních knih je tvořen pouze jedinou ilustrací, která je obsažena již v samotné učebnici.

9 Obrazové komponenty v učebnicích nakladatelství SPL – Práce

Pro posouzení obrazových komponent jsme zvolili všechny díly učebnic občanské výchovy pro druhý stupeň základní školy. V těchto školních knihách jsou zakomponovány strukturní obrazové komponenty vymezeny Janem Průchou. Všemi učebnicemi nás provází aparát orientační, který představují totožné symboly lišící se v jednotlivých ročnících. Nejsou vysvětleny v úvodu, ale seznámíme se s nimi až v průběhu práce se školní knihou. Tyto symboly značí otázky, úkoly a další aktivity. Každá ročníková učebnice se skládá z prezentačního aparátu zastupovaného ilustracemi, další podstatnou část tvoří kreslené obrazové hry, křížovky a doplňovačky. Ojediněle je nahuštěný text proložen ilustrovanými mapami, obrazovými schématy, které prezentují aparát řídící osvojování učiva. Veškerý neverbální materiál je vyobrazen v barevném provedení, které je však nevýrazné, bledé a málo zářivé, proto učebnice působí ponurým dojmem. Jen zřídka se setkáváme s černobílými kresbami, které designéři zakomponovali do těchto školních knih.

Ve školních knihách občanské výchovy se setkáváme s obrazovým aparátem, který reprezentuje funkci dekorativní, reprezentující, organizující a interpretující. Na *obr. 4* uvádíme jeden příklad ilustrující funkci reprezentující.

Ve výkladovém textu se seznamujeme s druhy pozdravů a k těmto informacím je vhodně přiřčen obrazový materiál. Smyslem těchto obrázků je učinit daný výklad zajímavějším a zpestřit tak předkládané téma. Jejich funkce však není dekorativní, neboť nejsou voleny bezúčelně, ale jejich umístění je logicky promyšlené. Obrazové komponenty mohou být v učebnici zařazeny samostatně, nemusí jim předcházet verbální sdělení, protože v nich žáci mohou vyčíst informace, které by jinak byly zprostředkovány méně záživným textem.

Obr. 4. Zdroj: Valenta, M. *Občanská výchova pro 8. ročník*, s. 23.

9.1 Souhrn poznatků

Učebnice občanské výchovy určená pro šestý ročník základní školy obsahuje velké množství barevných ilustrací ve srovnání s černobílými, které jsou zastoupeny v malé míře. Mapy, obrazové hry a křížovky se vyskytují poměrně často, jsou propojeny především s učebními úlohami, a proto převažuje funkce reprezentující. Následuje funkce dekorativní, která přispívá k oživení souvislého textu, funkce organizující a interpretující je v této učebnici téměř zanedbatelná. V edukačním médiu vytvořeném pro sedmý ročník základní školy jsou začleněny barevné kresby, bezbarvé nejsou skoro žádné. Stejně jako v předchozí učebnici i v této nacházíme mapy, vizuální hry a křížovky. Dominuje nevýkladová složka

s reprezentující funkcí, druhou v pořadí je funkce interpretující a méně početná je funkce dekorativní. V celé školní knize nenalézáme žádnou ilustraci, která by splňovala kritéria pro funkci organizující. Učebnice pro osmý ročník základní školy se skládá z barevných obrázků a z minimálního množství černobílých kreseb. Mapy a obrazové křížovky zde nejsou zakomponovány, avšak obrazové hry ano. Nejvíce místa zabírá neverbální aparát s funkcí dekorativní, neboť převažují zbytečné kresby, které pouze obohacují text či souvisí jen s určitou částí výkladového sdělení. Obrázků vyhovujících podmínkám pro funkci reprezentující je početné množství díky vzájemnému prolínání textu s herními grafickými komponenty, zatímco vizuálního materiálu s funkcí organizující a interpretující je málo. Občanská výchova pro devátý ročník základní školy je tvořena převážně textovou částí, ilustrací je v porovnání s ostatními ročníkovými svazky méně. Všechny jsou barevné, v malém provedení, jen jediná je černobílá. V této školní knize je mnoho motivačních obrazových her, jedna mapa a křížovka. Vztah obrazu k textu zapříčiňuje, že prvenství v rámci ilustrací dosahuje funkce reprezentující, na druhém místě je funkce dekorativní, protože některé obrazové komponenty slouží jenom k pobavení, jiné vůbec nesouvisí s textem, tudíž je jejich umístění na stránkách bezvýznamné. Funkci interpretující symbolizuje jedna kresba, s organizující se nesetkáváme vůbec.

Z našeho provedeného hodnocení plyne, že celá učebnicová sada občanské výchovy nakladatelství SPL – Práce je sestavena z kreslených ilustrací, které jsou různobarevné. Černobílý obrazový materiál nejhojněji shledáváme ve školní knize pro osmý ročník, v ostatních ročnících je značně nepatrný. Fotografie neobjevíme v žádné části učebnicové řady, avšak můžeme zmínit jiné vizuální prostředky, které se podílejí na tvorbě koncepce učebního textu, a to obrázkové mapy, hry a křížovky (viz *tab. 3*).

Po realizování analýzy jsme dospěli k závěru, že v učebnicích občanské výchovy jsou nejčastěji využívány neverbální složky s funkcí reprezentující, což odpovídá faktu, že učební úlohy jsou opakovaně doplňovány ilustracemi vztahujícími se tematicky k těmto úlohám. Následují obrazové komponenty s funkcí dekorativní, které se ve většině případů neváží k výkladovému textu či zprostředkovávají jen neúplné informace. Výjimečně nalézáme v těchto školních knihách kresby s funkcí interpretující,

jejichž cílem je poskytnout akceptovatelnějším způsobem náročné učivo. Ilustrace s funkcí organizující jsou vyobrazeny pouze ve svazcích pro šestý a osmý ročník základní školy.

Tabulka 3: Množství obrazových komponent s příslušnou funkcí SPL – Práce

funkce obrázků	6. ročník	7. ročník	8. ročník	9. ročník
reprezentující	74	58	54	65
dekorativní	32	21	77	35
organizující	7	0	3	0
interpretující	2	23	2	1

10 Komparace analyzovaných učebnic občanské výchovy

V této podkapitole zhodnotíme poznatky získané z provedené obsahové analýzy obrazových komponent vyskytujících se v námi vybraných učebnicích odlišných nakladatelství. Tyto potřebné výsledky zakomponujeme do příslušných tabulek, náležitě je vysvětlíme a dospějeme k dílčím úsudkům. Jednotlivá stanoviska vzájemně srovnáme a dosáhneme definitivního závěru.

Tabulka 4: Četnost přítomných obrazových komponent v učebnicích

obrazové komponenty	nakladatelství Fraus	nakladatelství Nová škola	nakladatelství SPL – Práce
symboly	47	32	13
obrazová loga	22	0	0
barevné fotografie	550	371	0
barevné ilustrace	140	93	344
grafy	3	2	0
schémata	42	23	20

mapy	13	12	10
přímky	2	0	0
obrazové křížovky	3	0	2
obrazové hry	0	0	34
obrazové doplňovačky	6	1	4
černobílé fotografie	19	44	0
černobílé ilustrace	32	3	31
celkem	879	581	458

Naším hlavním cílem bylo zjistit, jaké druhy obrazového materiálu se objevují ve školních knihách. Tyto typy vysledované ve všech ročníkových svazcích tří nakladatelství jsme uspořádali do tabulky, provedli jejich výčet a četnost. Z výše uvedených údajů vyplývá, že nakladatelství Fraus, Nová škola i SPL – Práce využívá ve svých didaktických textech rozmanité a početné množství obrazových doplňků. Neoptimálněji z tohoto hodnocení vychází učebnice občanské výchovy vydavatelství Fraus, neboť jsou v nich zahrnuté téměř všechny dostupné neverbální složky, jejichž výsledný součet je 879. Druhou v pořadí je učebnice výchovy k občanství nakladatelství Nová škola, ve které jsou některé obrazové komponenty opomíjeny, i přesto je jejich počet 581. Učebnice občanské výchovy vydavatelství SPL – Práce postrádá nejvíce námi vytipovaných vizuálních prvků, proto se v tomto zpracování řadí na třetí místo. Množství přítomných grafických prostředků dohromady činí 458.

Do *tab. 5* jsme seřadili zjištěné výsledné údaje z tabulek č. 1, č. 2 a č. 3 dle množství klasifikace funkcí obrazů podle Jiřího Mareše. Uvádíme již pouze souhrnný výsledek docílený z analyzování celých učebnicových sad jednotlivých nakladatelství. Z těchto dat nelze jednoznačně určit, či školní kniha obsahuje grafické prostředky s nejideálnější funkcí, neboť učebnicové řady všech nakladatelství dosahují téměř shodných posloupností. Rozhodující je funkce dekorativní, jejíž zařazení je nejméně přijatelné, neboť je charakteristická pouhou estetickou složkou.

Z tabulky je patrné, že je přítomna na druhém místě v námi rozebíraných učebnicích, v nakladatelství Fraus s počtem 336, ve vydavatelství Nová škola s četností 122 a v nakladatelství SPL – Práce v množství 165, a proto můžeme konstatovat, že všechny námi analyzované tři vydavatelství mají ve svých školních knihách obrazové komponenty téměř na stejné úrovni z pohledu pořadí funkcí.

Tabulka 5: Výsledky funkcí jednotlivých nakladatelství

funkce obrázků	nakladatelství Fraus	nakladatelství Nová škola	nakladatelství SPL – Práce
reprezentující	498	372	251
dekorativní	336	122	165
organizující	36	78	10
interpretující	9	9	28

Závěr

Ve všech nakladatelstvích byl posuzován výskyt obrazových strukturních komponent, bylo dosaženo závěru, že všechna vydavatelství zahrnula do svých učebnic aparát orientační, prezentační a řídicí osvojování učiva. V učebnicové sadě nakladatelství Fraus byl obsažen orientační aparát umístěný v úvodu, který byl představován symboly. S tímto aparátem bylo možné se setkat také u jednotlivých probíraných témat označených obrazovým logem. Školní knihy tohoto vydavatelství byly tvořeny aparátem prezentačním, tedy fotografiemi, ilustracemi, grafy, mapami, přímkami a obrazovými křížovkami, a aparátem řídicím osvojování učiva složeným z obrazových schémat a návodů. V každé ročníkové učebnici nakladatelství Nová škola byl objeven aparát orientační představený prostřednictvím symbolů vyobrazených na začátku. V těchto učebnicích byl dále shledán aparát prezentace učiva reprezentovaný fotografiemi, ilustracemi, mapami, grafy a aparát řídicí osvojování učiva zastoupený obrazovými schématy. Učebnicová řada vydavatelství SPL – Práce byla obohacena o aparát orientační prezentovaný symboly, který byl nalezen až během

práce s učebním materiálem. Aparát prezentační byl znázorněn ilustracemi, obrazovými hrami, křížovkami, doplňovačkami a mapami, aparát řídící osvojování učiva byl utvořen obrazovými schématy.

Z pohledu funkcí obrazového materiálu byly v učebnicích nakladatelství Fraus a Nová škola nejpočetněji zakomponovány obrázky s funkcí reprezentující, druhou v pořadí byla funkce dekorativní a následovaly vizuální prvky s funkcí organizující a interpretující. Ve školních knihách vydavatelství SPL – Práce prvenství zaujímal ilustrace s funkcí reprezentující, navazovaly neverbální prostředky s funkcí dekorativní. Obrazové komponenty prezentující interpretující a organizující funkce zde byly zařazeny jen ojediněle. Po spojení dílčích částí provedených obsahových analýz byly získány komplexní závěry, ze kterých bylo patrné, že nejlépe z hlediska obrazových komponent dopadly učebnice občanské výchovy pro základní školy nakladatelství Fraus, jen nepatrně za prvním místem skončily druhé v pořadí školní knihy výchovy k občanství pro základní školy vydavatelství Nová škola a nejhůře vyšly z tohoto hodnocení učebnice občanské výchovy pro základní školy nakladatelství SPL – Práce. Celá tato studie společně s formulovanými a dosaženými cíli může být v praxi nápomocná vyučujícím při volbě nejlépe obrazově zpracované a strukturované učebnice pro konkrétní výuku, neboť naše výsledky a závěrečná stanoviska přinesly informace vztahující se k vizuálním prostředkům.

Poznámky:

- ¹ Text této studie vychází z diplomové práce autorky (NIKLOVÁ, M. *Obrazové komponenty v současných učebnicích občanské výchovy pro základní školy*. Diplomová práce, vedoucí práce D. Labischová, Ostrava: Ostravská univerzita, 2018), obhájené na PdF Ostravské univerzity v roce 2018.

Literatura:

- MACEK, Z. Obraz jako didaktický prostředek. *Pedagogika*, 1984, roč. 34, č. 3, s. 453–469.
- MAREŠ, J. Učení z obrazového materiálu. *Psychologie pro učitele*. Praha: Portál, 2001.

NIKLOVÁ, M. *Obrazové komponenty v současných učebnicích občanské výchovy pro základní školy*. Diplomová práce (vedoucí práce D. Labischová). Ostrava: Ostravská univerzita, 2018.

PRŮCHA, J. *Pedagogická encyklopedie*. Praha: Portál, 2009.

PRŮCHA, J. *Učebnice: teorie a analýzy edukačního média*. Brno: Paido, 1998.

SAMARA, T. *Grafický design*. Praha: Slovart, 2016.

STAUDKOVÁ, J. *Jak by měla vypadat moderní učebnice z pohledu vydavatele? Hodnocení učebnic*. Brno: Paido, 2007.

WAHLA, A. *Strukturní složky učebnic geografie*. Praha: SPN, 1983.

Internetové zdroje:

Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy. *Schvalovací doložky učebnic* [online]. 2018 [cit. 2018-02-21]. Dostupné z: <http://www.msmt.cz/vzdelavani/skolstvi-v-cr/schvalovaci-dolozky-ucebnic-2013>.

Analyzované učebnice:

JANOŠKOVÁ, D. a kol. *Občanská výchova s blokem Rodinná výchova 6*. Plzeň: Fraus, 2009.

JANOŠKOVÁ, D. a kol. *Občanská výchova 7, Rodinná výchova 7*. Plzeň: Fraus, 2005.

JANOŠKOVÁ, D. a kol. *Občanská výchova 8, Rodinná výchova 8*. Plzeň: Fraus, 2005.

JANOŠKOVÁ, D. a kol. *Občanská výchova 9, Rodinná výchova 9*. Plzeň: Fraus, 2006.

LAICMANOVÁ, A. *Výchova k občanství 9*. Brno: Nová škola, 2014.

LUNEROVÁ, J., ŠTĚRBA, R., SVOBODOVÁ, M. *Výchova k občanství 7*. Brno: Nová škola, 2015.

LUNEROVÁ, J., ŠTĚRBA, R., SVOBODOVÁ, M. *Výchova k občanství 8*. Brno: Nová škola, 2014.

SKÁCELOVÁ, J., MRÁZOVÁ, L. *Výchova k občanství 6*. Brno: Nová škola, 2015.

VALENTA, M. *Občanská výchova pro 6. ročník*. Praha: SPL – Práce, 1998.

VALENTA, M. *Občanská výchova pro 7. ročník*. Praha: SPL – Práce, 1996.

VALENTA, M. *Občanská výchova pro 8. ročník*. Praha: SPL – Práce, 1998.

VALENTA, M. *Občanská výchova pro 9. ročník*. Praha: SPL – Práce, 1998.

Kontakt na autorku příspěvku:

Mgr. Monika Niklová

Katedra výchovy k občanství

Pedagogická fakulta

Ostravská univerzita

Fráni Šrámka 3

709 00 Ostrava

e-mail: niklovamonika@seznam.cz